KADININ DEĞİŞEN DÜNYASI
Osmanlı Sosyal ve Kültürel Yaşamından İzler
(1908-1918)

—

Editör
AYŞEN MÜDERRİSOĞLU

KRONİK KİTAP: 225
Osmanlı Tarihi Dizisi: 45

YAYIN YÖNETMENİ
Adem Koçal

DÜZELTİ
Aysın Önen

KAPAK TASARIMI
Kutan Ural

MİZANPAJ
Kronik Kitap

1. Baskı, Ağustos 2021, İstanbul

ISBN
978-625-7631-33-4

KRONİK KİTAP
Şakayıklı Sk. N°8, Levent
İstanbul - 34330 - Türkiye
Telefon: (0212) 243 13 23
Faks: (0212) 243 13 28
kronik@kronikkitap.com

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 49639

www.kronikkitap.com
kronikkitap

BASKI VE CİLT
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
34295 K. Çekmece / İstanbul
Telefon: (0212) 463 71 25
Matbaa Sertifika No: 41707

YAYIN HAKLARI
Bu kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları Kronik Yayıncılık A.Ş.'ye aittir. Tanıtım amacıyla yapılacak kısa alıntılar dışında, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayımlanamaz.

EDİTÖR
AYŞEN MÜDERRİSOĞLU

KADININ DEĞİŞEN DÜNYASI

OSMANLI SOSYAL VE KÜLTÜREL YAŞAMINDAN İZLER 1908 1918

Kronik

AYŞEN MÜDERRİSOĞLU

Kayseri'de dünyaya gelen Ayşen Müderrisoğlu, 2001 yılında Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nü burslu olarak kazandı. 2003 senesinde ise Çift Anadal Programı kapsamında İngilizce Siyaset Bilimi & Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğrenimine devam etti. Tarih ve Siyaset Bilimi &Uluslararası İlişkiler bölümlerini derece ile tamamlarken, 2008'de İstanbul Bilgi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yüksek lisans programında burs almaya hak kazandı. 2010 yılında *"An intellectual Approach to Islam, Modernism, and Nationalism in Turkey: Samiha Ayverdi (1905-1993)"* isimli tez ile buradan mezun olurken, yüksek lisans tezi Lambert Academic Publishing tarafından yayımlandı. 2012 yılında Yeditepe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. Aynı zamanda 2012'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yakınçağ Tarihi alanında başladığı doktora programından *"Kırım Savaşı'nda İngiliz Politikası"* isimli çalışma ile 2017'de mezun oldu. 2018 yılında ise Yeditepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Yardımcı Doçent olarak göreve başladı. Yakınçağ tarihi alanında kitap, kitap bölümleri ve bilimsel makaleleri bulunan Müderrisoğlu, TÜBİTAK projesi, çalıştay, bilimsel toplantı ve konferans gibi akademik faaliyetlerde aktif olarak görev aldı. Akademik alanda kazanmış olduğu burs ve ödüllerin yanı sıra yüksek lisans ve doktora tezleri yöneterek bilimsel tarihçiliğe katkı sundu. Tarih metodu, tarih felsefesi, Türk siyasal ve kültürel yaşamı gibi alanların yanı sıra son yıllarda Osmanlı kadını üzerine yoğunlaşmak suretiyle çalışmalarına devam etmektedir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7
TEŞEKKÜR 23

II. MEŞRUTİYET YILLARINDA KADININ DEĞİŞEN TOPLUMSAL KONUMU (1908-1918)
Ümüt Akagündüz 25

GELENEKSELDEN MODERNE, KONTROLDEN KABULE GEÇİŞ SÜRECİNDE ERKEĞİN GÖZÜNDEN KADININ DÖNÜŞÜM SÜRECİ
Meliha Nur Çerçinli 62

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE AKLANAN SUÇ ÖZNELERİ: MORALIZADE VASSÂF KADRİ VE KADINLAR KOMİTESİ
Bahar Gökpınar 84

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE KADIN HAPİSHANELERİNİN FİZİKİ KOŞULLARI VE MAHKÛMLARIN YAŞAM ŞARTLARI
Özlem Poyraz 105

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNİN KADIN İŞÇİLERİ
Simge Sarçın 126

FELSEFE, KADIN VE II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDEN KADIN ÜZERİNE BİR YAZI: FELSEFE MUSAHABELERİ: KADIN FELSEFENİN MEVZUU OLABİLİR Mİ?
Seval Yinilmez Akagündüz 146

BATILI KADINLARIN OSMANLI HEMCİNSLERİNE YAKLAŞIMI: ORYANTALİZM PERSPEKTİFİNDEN "ÖZGÜRLÜK", "HAREM" VE "ÇOK EŞLİLİK"
Ayşen Müderrisoğlu 170

KANON DIŞI SANAT: II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNİN SANATÇI KADINLARINI DÜŞÜNMEK
İlkay Canan Okkalı 210

İNDEKS 247

II. MEŞRUTİYET YILLARINDA KADININ DEĞİŞEN TOPLUMSAL KONUMU (1908-1918)

Ümüt Akagündüz*

Ataerkil geleneğin Türkiye'deki karakterini hız kaybetmeksizin sürdürüyor olması, üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. Kadının bugünkü konumunun insani, demokratik kriterlerle dönüştüğünü söyleyebilmek maalesef mümkün değildir. İktidarlar tarafından genellikle biz şunları yaptık diyebilmenin aracı haline getirilen kadın, sınırlandırılmış kategorilerle yoluna devam etmektedir.

20. yüzyılın başlarında Türkiye'nin önemli ticari kentlerinde eleştiren ve düşünen kadınlar ortaya çıkmıştır. 1908-1918 yılları arasındaki on yıllık zaman dilimi, içine Türk tarihinin en kaotik olaylarını, insanlarını ve olgularını sığdıran, her senesi birbirinden karışık, yoğun bir dönemdir. 19. yüzyılda gerçekleştirilen reformlar ve yaşanan fikrî dönüşümler erkek kadar olmasa da kadını da yeni algılamalarla tanıştırmıştır. Hatta kadını bireyselleştirmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanıyla basın hayatında yaşanan muazzam canlanma şehirlerle sınırlı olsa da, yeni bilgileri arzulayan bir toplumu görünürleştirmiştir. Kadını konu alan yayınların oranındaki büyük artışın üç temel nedeni vardı. Bunlardan ilki devletin kendisini koruyabilme refleksi ile açmış olduğu eğitim kurumlarının yarattığı yeni birikimken, ikincisi Batı'da yaşanan feminist ve süfrajet hareketlerin izlenmesidir. Üçüncüsü ise dönemin ataerkil bakış açısının kadın üzerinden hareketle girişmiş

* Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, umutakagunduz1@gmail.com

olduğu zıt kutuplu mücadeledir. Öyle ki, bu üç faktör nedeniyle süreli yayınlarda ciddi bir kadın tartışması yaşanırken kadın, ataerkil düzenin bir direnç noktasına dönüşmüştür. Devlet kadına iyi yurttaş penceresinden bakarken, eğitimli, mücadeleci kadın figürleri için kadın gerçek anlamda özgürleşebilmenin anahtarıydı.

Eğitimli, mücadeleci kadın figürleriyle onları destekleyen erkeklerin çizdikleri değişen, dönüşen kadın imajı "Müslüman kadın" söylemini yaratırken, Türkçülük "Türk kadınına" biçim vermiştir. İşin özünde bu söylemlerin hepsi ataerkil argümanlarla kadını sembolleştirmiştir. Kuşkusuz burada özgün olan husus, "Osmanlı kadını"nın feminizme kadar uzanan yeni bir değerler silsilesiyle tanışmasıdır. II. Meşrutiyet yılları kadınlarından şüphesiz ki İngiliz kadın hareketinin temsilcilerinin ulaştıkları teorik ve pratik kapasite beklenemezdi. En basitinden bireyselleşmiş kadından bahsediliyor olması bile başlı başına bir adımdır. İster meta olarak ister moda unsuru olarak ister siyasi bir sembol olarak olsun kadının bürokraside, çalışma hayatında ve eğitimde gündeme getirilmesi oldukça önemli bir husustur.

II. Meşrutiyet yıllarında dönem dergilerinde rahatlıkla izlenebilecek zengin bir kadın tartışması vardır. 19. yüzyıl boyunca kapitalizmin, milliyetçiliğin, sanayileşmenin; sömürgeciliğin ve oryantalizmin kazandığı karşı konulmaz hız, sadece Batı'yı değiştirmekle kalmamış Doğu'yu da ister istemez dönüştürmüştür. Örneğin Güney Amerika'nın creoleleri, erken tarihlerden itibaren nasyonalist argümanlarını belirginleştirirken, Batı dışı toplumlar ticaretin, şehirleşmenin ve sanayileşmenin katkılarını beklemişlerdir. Değişen koşulların yeni bağlamlarına coğrafi yakınlık nedeniyle Osmanlı Devleti'nin daha açık olduğu aşikârdır. Daha 18. yüzyılın başlarından itibaren Batı'nın anlamlandırılmaya çalışılması bir rastlantı değildir. Çünkü bürokratik ve askerî karakterinde Doğulu olsa da ekonomik argümanlar nedeniyle Batı ile iç içe olan bir Osmanlı Devleti vardır. Hristiyanların imparatorluk içindeki önemleriyse bağın kapsamını genişletiyordu. Yani geçmişini Darülharp-Darülislam dikotomisi üzerine kurgulamış olan bürokratik-kültürel yapı, rakibinin

neden güçlendiğini anlayabilmek için kurumlar açmak, kitaplar hazırlamak, dergiler çıkartmak, insanlar yetiştirmek zorundaydı. Bir taraftan ticaret, sanayileşme ve şehirleşme nedeniyle Batı ile bütünleşen, diğer taraftan ise zıt kutuplu toplumsal ve kültürel nosyonların Haçlı Seferleri'nden beri süren binlerce yıllık çatışma birikimini hisseden Osmanlı Devleti için modernleşme kafa karıştırıcı bir süreçti.

II. Meşrutiyet yılları düşünce dünyasında kadın hareketinin yerli kökleri rahatlıkla izlenebilmektedir. Durakbaşa'nın da hatırlattığı üzere "ilerleme" dönem aydınlarının harekete geçmesini sağlayan temel unsurdur. Burada sıkıntılı olan ise "ileri toplum" örneğinin Batı ile iç içe geçmiş olmasının yarattığı kafa karışıklığıdır. Bu karışıklığa rağmen pragmatik Osmanlı aydını yine de bir çıkış noktası bularak geçmişindeki ilerleme potansiyelini kullanmıştır. Açıkçası, ilerleme tarihin farklı dönemlerinde farklı toplumlarda ortaya çıktığından toplumlar spontane bir tavır takınamazlardı. Yani her toplum bir şekilde ilerleme dürtüsüyle karşı karşıyadır.[1] Denman'ın da hatırlattığı üzere, Doğu ile Batı kolay kolay uzlaştırılamayacağından radikal olduğu düşünülen feminizmin yerini "terakki" yani "ilerleme" almıştır.[2] Kadın merkezli ilerlemeyle söz konusu olan kamusal alana çıkış, eşitsizliğin kaldırılması, her mesleğin icra edilebilmesi, yüksek öğrenim dahil olmak üzere eğitim hakkının yaygınlaştırılmasıdır.[3] Değişen kadının değişen konumu eğitimden siyasete, siyasetten topluma, toplumdan modaya izlenebilmektedir.[4] Özellikle milliyetçiliğin artan etkisi bağlamında Türkçülüğün kadınlara yansıma

1 Ayşe Durakbaşa, *Halide Edib: Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 82.

2 Fatma Kılıç Denman, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi: Kadın*, Libra Kitapçılık ve Yayınları, İstanbul 2009, s. 113.

3 Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, Metis Yayınları, İstanbul 2003, s. 53.

4 Ülkü Köksal, "Büyük Harp' ten Millî Mücadele'ye Basında Kadın ve Kadınlık Tartışmaları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6 (4), 2020, s. 1396-1399.

Resim 1: *Afiyet*, Sayı 12, 6 Şubat 1329 (Kadın Pilotlar)

biçimleri kadının farklılaşan konumunu yönlendirmiştir.[5] Bu çalışmada II. Meşrutiyet yıllarında kadının değişen toplumsal konumu fizyolojik dönüşüm, çalışma hayatı, eğitim ve moda tartışmaları bağlamında analiz edilecektir.

Kadının Fizyolojik Konumu

Kadın sağlığı üzerine gerçekleştirilen tartışmalar basitleştirilmiş bilgi yığınlarıyla ilerlemenin önemini belirginleştirmiştir. Tıptaki gelişmelere rağmen vereme çare bulunamadığını anlatan Selahaddin Asım, önemli olanın hastalanmamak olduğunu hatırlatıyor. Ona göre hamilelik gibi biyolojik farklılıklar nedeniyle kadınların vereme yakalanma olasılığı daha yüksektir.[6] Necmeddin Sadık'a göre ise verem başta olmak üzere kadınların hastalıklardan

5 Ayşen Müderrisoğlu Esiner, "II. Meşrutiyet Dönemi Türk Kadını (1908-1918)", *Tarih Boyunca Türk Kadını*, Yeditepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, s. 149-150.

6 Selahaddin Asım, "Verem ve Kadınlarımız", *Şelale*, (18), 8 Haziran 1913, s. 4.

kurtulamamalarının nedeni hareketsizliktir.[7] Tartışmayı derinleştiren Asım'a göre, hamilelik sırasında ve sonrasında kaybedilen mineraller nedeniyle kadın sağlığına dikkat etmelidir.[8] "Gebeler fazla yürürlerse bebekler daha sağlıklı olur" kanaatine değinen Nureddin ise, gereğinden fazla yürümenin ceninin tutunduğu yerden ayrılmasına yol açabileceğini hatırlatarak çalışan gebe kadınlar için kanunlar çıkartılmasını önermiştir. Diğer yandan Nureddin, gebe kadınlar için uygun vasıtaları da karşılaştırıyor. Buna göre hayvanlarla seyahat etmek gebeler için risklidir. Az biraz bulunan bozuk şoseler ise gebeleri sarsmaktadır. Vapur iyi bir alternatif olmakla beraber dalgalar gebeyi sıkıntıya sokabilir. Bu noktada ona göre, gebeler için en güvenilir ulaşım aracı şimendiferler, yani trenlerdir.[9] Selahaddin Asım, kadın sağlığı tartışmasına milliyetçi argümanlarla yaklaşmıştır. Yazar, binlerce yıllık umursamazlığın bu ülkenin kadınlarını verem başta olmak üzere çoğu hastalıkla yüz yüze bıraktığına inanmıştır. Ona göre, toplumsal yenilmişlik duygusunun en önemli nedeni geleneklerinden kopartılan Türk kadınının eve hapsedilmesidir. Örneğin, yanlış beslenme ve hareketsizlik nedeniyle gün geçtikçe milletleri güçsüzleştiren anemi Türk kadınları arasında da yaygınlaşmıştır.[10]

Emine Semiyye'de "ilerlemeyi" geçmişe bağlayan örnekler sunmuştur. Kadının bilerek hareketsiz bırakıldığına inanan yazar, Ertuğrul Bey sefere çıktığında eşi Hayme Ana'nın kararlar verdiğine, Bilun Hatun'un ise lohusalık zamanında bile atına binerek sınırları koruduğuna işaret etmektedir. Ona göre, tembellik aşılana aşılana, yani evine hapsedile hapsedile kadının yüzlerce yıllık karakteri değiştirilmiştir.[11] Tam bu noktada Selahaddin Asım "jön erkeklere" değil "jön kadınlara" değiniyor:

---

7 Necmeddin Sadak, "İçtimaiyat: Kadınlığın Terakki Yolları", *Türk Kadını*, (4), 4 Temmuz 1334/1918, s. 50.

8 Selahaddin Asım, "Verem...", s. 5.

9 Doktor Nureddin, "Teksir-i Nüfus Meselesinde Kadınlık", *Halk Yolu*, (12), 31 Temmuz 1339/1923,.s. 184.

10 Selahattin Asım, "Verem....", s. 6.

11 Emine Semiyye, "Hayat-ı İçtimaiyyede Kadın Mevkii", *Inci*, (10), Teşrinisani 1335/1919, s. 6.

Resim 2: *Kadınlar Dünyası*, Sayı 142, Mayıs 1330
(Beşiktaş'ta İttihat-ı Osmani İnas Mektebi Öğrencileri)

> Eğer biz Türk ırkını kuvvetlendirmek ona eski sıhhatini vermek istiyorsak her şeyden evvel behemehal kadınlarımızın kanlarını tasfiye eylemek mecburiyetindeyiz. Kanı mütereddi bir adam ne kadar spor yaparsa yapsın tam bir sıhhate malik olmasının imkânı yoktur. Bunun içindir ki nasıl bu kan uzviyet-i istihalemiz asırların mahsulü olarak meydana gelmiş ise yine öylece pek uzun seneler zarfında Türklüğe eski sıhhatini verebilecektir. Yoksa analar kansızlıktan, takatsizlikten, hareketsizlikten eriyorken babaların hepsi isterse birer jön olsun maksadı asla temin edemez, evvela analar sonra babalar.[12]

Hüseyin Ragıp kadının erkekten güçsüz olmadığına inanıyor. Ona göre, kadın ne bedenî anlamda ne de hissî anlamda erkekten zayıftır. Zayıf olduğu söylenen Anadolu kadını tarla sürer, hayvanlarla ilgilenir, yük taşır. Çemişgezekli bir kadını örnekleyen yazar, bu kadının sabahtan akşama kadar tarlada çalıştığını, akşam ise ev işleri ile ilgilenmeye üşenmediğini, bedeninin erkeğindekinden

12 Selahaddin Asım, "Verem....", s. 6.

daha fazla mikroplara dayandığını iddia etmekte.[13] Kadın fizyolojisi üzerine yapılan tartışmalara "Darvinizm" de yansımıştır. Denman, uzunluk, ağırlık, kalbin büyüklüğü, yakılan karbon miktarı gibi verilerden hareketle Osmanlı aydınının Osmanlı kadınına değer biçtiğini hatırlatmakta.[14] Selahaddin Asım'a göre, kadın ile erkek arasındaki farklılıklar biyolojik kıstaslardan değil sosyolojik kıstaslardan kaynaklanmaktadır. O, eğitimde fırsat eşitliği sağlandığında kadının bütün eksikliklerinin sona ereceğine inanmıştır.[15] İster erkek ister kız embriyosu olsun her ikisinin de anne karnında büyüdüğünü belirten yazar, kadının fizyolojik özellikleriyle süreci yönlendirdiğini, cinsi ne olursa olsun annenin biyolojik yetisinin çocuğa şekil verdiğini savunmuştur. Yani insanın anatomik ve fizyolojik varoluşunda kadının üstünlüğü, her anlamda belirleyicidir.[16] Erkeğin anatomik, fizyolojik, psikolojik ve sosyolojik konumu ile yeteneklerinin toplumsal hayatı idare etmeye uygun olmadığını belirten Asım, kadının psikolojik ve sosyolojik değerleriyle bu işin altından rahatça kalkabileceğini düşünmüştür.[17] Aslında psikoloji, biyoloji, pozitivizm düzleminde özellikle orta sınıf aydınlar tarafından ele alınan bu bilgiler, yeni dünya ile bağ kurulduğunu gösteriyordu.[18]

Kadın ve Çalışma Hayatı

Kadın ile erkek arasındaki ilişkiye gerçekçi yaklaşan Melek Bureddin kadının nasıl özgürleşebileceğini anlatmakta. Ona göre,

---

13 Hüseyin Ragıb, "Hayat Mücadelesinde Kadın", *Piano*, (39), 16 Ağustos 1326/ 29 Ağustos 1910, s. 242–243.

14 Denman, *age.*, s. 141.

15 Selahaddin Asım, "Kadının İçtimai Hakimiyeti", *Genç Kalemler*, (10), Ağustos 1327/ Eylül 1912, s. 273.

16 *Agm.*, s. 274.

17 Selahaddin Asım, "Kadının İçtimai Mevcudiyeti", *Yeni Felsefe Mecmuası*, (13), 16 Şubat 1911, s. 10-11.

18 Nilüfer Çağatay ve Nuhoğlu Soysal, "Uluslaşma Süreci ve Feminizm üzerine Karşılaştırmalı Düşünceler", *Kadın Bakış Açısıyla 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s. 301-302.

Resim 3: *Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı 1998 Ajandası* (Evkaf Mektebi Öğretmenleri ve Müdireleri Nakiye Hanım [Oturan Grubun Ortası])

kadın öncelikle kendisine saygı duyulmasını sağlamalıydı. Bunun için ağırbaşlı, önemli makamlara ulaşmış kadın profilleri yaratılmalıydı.[19] Kadının hareketsizliğinin nedeni ise şüphesiz ki çalışma hayatının dışında olmasıydı. Açıkçası ancak çalışan kadın erkek karşısında özgürleşebilirdi. Maalesef ki kadına biçilen özgürleşme ev içi görevlerini aksatmamasıyla bağlantılıydı. Yani özgür olması beklenilen kadın istese de özgür olamazdı. Çünkü üzerindeki yük her anlamda erkeğe göre daha fazlaydı.

Beşer ve Tabiat adlı dergide S.M. imzasıyla çıkan *"Kadınlar Âlemi: İçtimai Hayatta Kadın"* başlıklı yazı, kafesli evlerinde oturmaktan sıkılarak dışarıya çıkan kadınların anlık bir anarşi yaratabileceklerini savunmuştur.[20]

Ataerkil bakış açısı özellikle kadının çalıştığı ortamda çocuklara ne olacağını düşünmüştür. Aslında anarşinin başlangıç

19 Melek Bureddin, "Nokta-i Nazarım", *Hanımlar Âlemi*, (28), Teşrinievvel 1334/ Ekim 1918, s. 6.

20 S.M., "Kadınlar Âlemi: İçtimai Hayatta Kadın", *Beşer ve Tabiat*, 4 Eylül 1919, s. 53.

noktası tam olarak burasıydı. Kadın çalışırsa çocuklara bakma, yani yeni kuşakları yaratma görevi kime kalacaktı. Elbette ki eskisi gibi bütün yükü kadına bırakan değil, yükü kadınla paylaşan erkeğin yardımlarıyla yine kadına kalacaktı. Açıkçası anarşiyi sonlandırabilmenin yöntemi eskiye dönmek değil, erkek ile kadını çalışma ve ev hayatlarında eşitlemekti.[21] Halide Edib'e göre, kadının çalışması çağın gerekliliğiydi. Öyle ki, toplumu avcılıktan ziraata götüren, erkeği aileye bağlayan, aileyi aile yapan, yani aslında sürekli çalışan kadın sanayileşen dünyanın yeni gücüdür.[22]

Kadını anneliğin dışına çıkarmak istemeyenler de vardı. Örneğin, Hacı Cemal kadınları neslin sürekliliği, çocuk eğitimi, aile içi uyum ve ev idaresiyle tanımlamıştır. Ona göre, toplumsal buhran iyi anne, iyi eş ülkülerine odaklanan eğitim politikalarıyla önlenebilirdi.[23] Tülay Keskin'in belirttiği gibi, kadının cehaleti cinsler arası ayrımlarda değil nesil yetiştirme dürtüsüyle bağlantılandırılmıştı. Bu, annenin eğitici rolünün doğurganlık kadar önem kazanmasını sağlamıştır.[24] Dönemin milliyetçi-feminist ittifakının, kadınlık durumunu eğitim, çok eşlilik, şiddet gibi gerçekliklerle değil de cahillik, düzenbaz eşler, istikrarsız evlilikler bağlamlarında anlatmaları da dikkat çekicidir.[25] S.M.'ye göre savaşların ve ekonomik krizlerin darboğazında kadınların yanlış ortamlara yönelmelerini engelleyebilmek ekmek paralarını kazanabilmeleriyle bağlantılıydı.[26]

21 İmzasız, "Musahabe", *İnci*, (2), Mart 1919, s. 3.

22 Kelime Erdal, "Halide Edib Adıvar'ın Bakış Açısıyla Kadının Çalışma Hayatı", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 2008, s. 119.

23 Hacı Cemal, "Kısm-i İçtimai: Saadet-i Beşeriye Kadınla Kaimdir", *Kadınlık*, (6), 10 Nisan 1330/23 Nisan 1914, s. 2.

24 Tülay Keskin, "Demet Dergisi'nde Kadın ve İlerleme Anlayışı", Ankara *Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIV, 2005, s. 297.

25 Deniz Kandiyoti, "Kadın, İslam ve Devlet", *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, Metis Yayınları, İstanbul 2007, s. 106.

26 S.M., *agm.*, s. 54.

> O halde eskiden maişetini nasıl tedarik edeceğini düşünmekle mükellef olmayan İslam kadını bugün bir parça kuru ekmeği kazanmak için bizzat çalışmak mecburiyetindedir. Kadını sukut-ı ahlakiyyeden kurtarmak için evvela ona namuskârane yaşamak imkânı temin etmek lazımdır. Acaba bu işi düşünmek vazifesiyle mükellef olan hükümet bu hususta ne yapmaya muvaffak olabilmişti.[27]

Köprülüzade Mehmed Fuad'a göre kadın, kadın hukukuyla çalışma hayatı arasında kurulacak bağlarla haklarına kavuşabilirdi. Çalışma hayatında yer edinme konusunda şehirli kadınlar geri planda kalmışlardı. Ancak farklılaşan koşullar şehirli kadınları da çalışmaya, ticarete ya da sanayiye itmekteydi.[28] Aslında, Köprülüzade'nin köylü kadınlara yaklaşımı Cumhuriyet'in köy kadını imajının sinyallerini veriyordu. Deniz Kandiyoti bu tavrı eleştirmiştir. Ona göre İslam öncesi Türk eşitçiliğinin taşıyıcıları olarak görülen köy kadınlarının en önemli görevi çocuk doğurmak olmuştur.[29] Bu arada Macit Şevket de tıpkı Köprülüzade gibi köylü kadınların eskiden beridir çalıştığına, halılar dokuduğuna, çoraplar yaptığına değinmektedir.[30] "Say ve Kadınlarımız" başlıklı yazıda kadının değişen koşullarla çalışma yaşamına katıldığını aktarmıştır. Öyle ki kadın sanıldığının aksine bir ziynet eşyası değil, özellikle savaş yıllarında erkeğin yükünü sırtından alan gerçek bir kuvvettir. Normal zamanlarda tarlada çalışan, harman süren, ürün taşıyan kadın, savaş yıllarında ruhu ve dokunuşuyla erkeğe güç vermiştir.[31] Diğer yandan Macit Şevket, okullarından

27 İmzasız, "İçtimai Meseleler: Tesettür Meselesi", *Büyük Mecmua*, (7), 8 Mayıs 1335/1919, s. 99.

28 Köprülüzade Mehmed Fuad, "İlmi ve İçtimai: Eski Türklerde Kadın", (15), *Siyanet*, 19 Haziran 1330/ 2 Temmuz 1919, s. 4.

29 Deniz Kandiyoti, "Modernin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi Araştırmalarında Eksik Boyutlar", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 104.

30 Macit Şevket, "Kadınlarımızın Çalıştırılması", *Bilgi Yurdu Işığı*, (2), 15 Mayıs 1333/1917, s. 24.

31 İmzasız, "Say ve Kadınlarımız", *İnci*, (3), Nisan 1919, s. 5.

yeni mezun olmuş kızların bedenlerine ve ruhlarına uygun işler yaratılmasını istemektedir.[32]

Fatma Gök'e göre, kadına uygun görülen meslekler hemşirelik, öğretmenlik, sekreterlik gibi düşünsel ve yaratıcı kapasiteleri harekete geçirmeyen emek-yoğun nitelikte düşük ücretli mesleklerdir.[33] Yeşim Arat da elit bir grup kadının kamusal görünümü desteklenirken büyük kadın kitlesinin yuva kurmakla görevlendirildiğini savunmuştur.[34] İsmail Hakkı'ya göre, kadının çalışabiliyor olması değil, bilinçli, özgüvenli çalışabilmesi önemliydi. Kocasının veya ailesinin desteği olmaksızın çalışan kadın aslında hayatın demir pençeleri altında ezilmektedir. Ona göre kadın, kadınlık bilincinin ahlaki kıstaslar bağlamında savunulduğunu görmezse eski hayatını belki yıkabilirdi ama yenisini kuramazdı.[35] Neyyire Sadık'ın da belirttiği gibi, kadının ekonomiye katılımı tekdüze bir sesten değil, benzersiz bir operadan oluşmalıydı. Sadece anne değil, çalışan, özgüvenli anneler ise bu operanın anahtarlarıydı.[36] Kadınların da erkekler gibi çalışabileceklerini savunan Mehmet Asaf'a göre, bir lokma ekmek için kadınlar didiştirilmemeliydiler.[37] Mehmet Asaf, dönemin toplumsal gerçeklerini gözler önüne seren şu çarpıcı örneği de vermekteydi:

> Büyük Hanım böyle sabahleyin sırtınızdaki o küfeyle nereye gidiyorsunuz. Talihsiz kadın ağlar gibi bir sesle cevap verdi.
> Erken mi bu yavrum. Ben evden çıkalı üç saate yaklaştı. Buraya

32 Macit Şevket, "Kadınlarımızın Çalıştırılması...", s. 24-25.

33 Fatma Gök, "Türkiye'de Eğitim ve Kadınlar", *Kadın Bakış Açısıyla 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s. 171.

34 Yeşim Arat, "Türkiye'de Modernleşme Projesi ve Kadınlar", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 87-88.

35 İsmail Hakkı, "Kadın ve İçtimai Muhitler", *Türk Kadını*, (9), 12 Eylül 1334/ 1918, s. 134.

36 Neyyire Sadık, "Kadın İktisadiyatı: Kadınlarımızın İktisat Hayatında Bir Mevkii Var mı?", *Türkiye İktisad Mecmuası*, (11), Kanunuevvel 1339/Aralık 1923, s. 295–296.

37 Mehmet Asaf, "Validelerime ve Hemşirelerime", *Hanımlar Âlemi*, (10), 29 Mayıs 1330/ 11 Haziran 1914, s. 7.

gelinceye kadar belki on yerde dikildim. İhtiyarlık yavaş yavaş geldim. Bu küfedekiler bekar çamaşırı. Herkes işine gitmeden önce bunları toplarım eve götürürüm kızımla beraber yıkarız, kurutturuz sonra yine yerlerine ben getiririm.

Yaşlı kadının bu sözleri üzerine aramızda şöyle kısacık bir muhabbet geçti.

- Kızından başka kimse yok mu?

- Ondan büyük bir oğlum vardı. Ahmet, dört sene evvel size ömür. Sonra kızımı gelin ettim. Bir kahveciye verdim. O da geçen sene hastalıktan gitti. Şimdi bir kızım var. Bir de kızımın çocuğu, oğlu var. Ne yapalım efendim. Çamaşırcılıkla şöyle böyle namusumuzla yaşıyoruz. Çok şükür Allah'a.

- Valideciğim alda buna eve giderken turuncu şeker alırsın olmaz mı?

- Allah sana daha ziyadesini versin yavrum.

İstedim ki o anda iki kuruş değil on lira vereyim. Fakat bende fakirdim. Yemin ederim sana ey muhterem karie cebimde sadece yedi kuruş vardı. Bende borcumu tedarik etmek için koşuyordum. Biraz sonra köprüyü geçecek Galata'nın soğuk bir yerinde mermer taşları üstünde çalışarak bağırarak ancak on kuruş kazanabilecektim. Kim bilir belki de beş parasız eve dönecektim.[38]

Türk kadının çalışma disiplininin yer yer diğer ülkelerin kadınlarıyla da karşılaştırıldığı görülmektedir. Örneğin, *Mahasin* dergisinde Asaf Muammer, dikiş ve el işlerini Türk ve İngiliz kadınlarından hareketle anlatarak kadının dikişteki hünerini bir şairin kalemini ya da bir ressamın fırçasını kullanmasıyla eşdeğer görmüştür. Vapurda seyahat eden İngiliz kadınlarını örnek gösteren yazar, bu kadınların bluz dikerken gazete okuyabildiklerini anlatmıştır.[39] Ahmet Ağaoğlu, Alman kadınlarını *Türk Yurdu* dergisinde detaylandırmaktadır. Ağaoğlu, seyahati sırasında gittiği her yerde kimya ve fizik laboratuvarlarında, tıp ve bomba fabrikalarında, hastanelerde, tramvaylarda, mağazalarda, lokantalarda

38 *Agm.*, s. 7-8.

39 Asaf Muammer, "Sanayi-i Nisvaniyyeden", *Mahasin,* (1), Eylül 1324/ Ekim 1908, s. 58.

Resim 4: *Kadınlar Dünyası*, Sayı 100-4, 10 Ağustos 1329

Alman savaş makinesini ayakta tutabilmek için çalışan kadınlardan övgüyle bahsetmiştir.[40] Ağaoğlu "Alman Elektrik Cemiyeti'nin" fabrikasında bir deneyimini şöyle anlatıyor: *"Harp meydanında akrabanız var mıdır?" Genç kadın imal etmekte olduğu el bombasını işlemekte devam ederek kemal-i vakar ile cevap verdi:*

> "Kardeşim Şark ve babam da Garp darülharbindedirler!" Almanya'nın mağlup edilemez bir millet olduğunu Alman kadınının verdiği şu sade cevap ispat ediyor. Bir milletteki erkekler harp meydanında vatanı kanları ile müdafaa eder ve kadınlar da o erkekler için bomba, tüfenk, top hazırlar, elbette öyle bir millet mağlup olamaz![41]

40 Ahmet Ağaoğlu, "Almanya Seyahati İntibahından: Alman Kadınlığı", *Türk Yurdu*, (84), 21 Mayıs 1331/ 3 Haziran 1915, s. 140.

41 *Agm.*, s. 140.

Bütün bunların yanı sıra yazarımız haysiyetli, disiplinli ve ciddi Alman kadınının İstanbul kadının giydiği yüksek tabanlı ayakkabılara tenezzül etmediğini, elbisesinin, ayakkabısının sade, temiz ve zevkli olduğunu da hatırlatmayı unutmuyor. Ona göre, Avrupa'nın gülünç kıyafetleri değil bereketli tarlaları izlenmeliydi.[42] *Büyük Duygu* yazarı Cemil, Türk kadınının ekonomik katkılarına olumsuz yaklaşmakta. Batı kadını ile Türk kadınını karşılaştıran yazar, Türk kadınının ahlaklı bireyler yetiştiremediğini iddia etmektedir. Ona göre, Batı kadını hem iç hem de dış temizliği çocuğuna yansıtırken, bizde ise çocuğa ahlaki kaidelerin kazandırılamamasından kaynaklanan sorunlar vardır. Çocuk afyona alışır, küfürbaz olur, hedefsiz kalır, vatandan milletten habersiz yaşar.[43] Cemil, Türk kadının alışverişini Türk bakkaldan değil Rum bakkaldan yapmasını da eleştirmiştir. Toplumsal buhran nedeniyle kadını suçlayan yazar sert bir tavırla şunları söylemekten kaçınmamıştır:

> Size hitap ediyorum. Ey analar hemşirelerim. Her memlekette olduğu gibi bizde de sizin arzunuz daima her kuvvete galip bir cereyandır. Fransa'da ötede beride başlarına takılacak bir ufak taş için beş günlük heveslerini teskin edecek bir elbise için seve seve milyonlar sarf ederek birçok müessesleri iflas ettiren gençlerin intiharına sebep olan kadınlar, siz bize de mağlup olmaz bir kuvvet teşkil ediyorsunuz. Beş yüz kuruşlu zevcinizi borç içinde bırakarak paşaların hanımlarıyla kızlarıyla süste, şıklıkta yarış ediyorsunuz. Vücudunuz kansızlıktan sap sarı olduğu halde akşam yemeğinde ekmek peynire zeytine katlanarak mutlaka iki çift sandallarda lastik arabalarda zevk ü sefa ederseniz.[44]

Cemil ve onun gibilerinin veryansınları bir süre sonra başarıya ulaşır. 1913-1914'te gayrimüslimlerden alışveriş yapılmaması

42 *Agm.*, s. 141.

43 Cemil, "Türk Kadınları", *Büyük Duygu*, (20), 16 Teşrinievvel 1329/ 29 Ekim 1313, s. 326.

44 *Agm.*, s. 327.

kararlaştırılmış boykot sayesinde Müslüman kadınlar Müslüman mağazalardan alışveriş yapmaya başlamışlardır.[45]

Emine Seher Ali de ekonominin yurt dışına bağımlılığına odaklanmıştır. Bir kitapçıya giden yazar, kırk kuruşluk ucun, on dört ayar altın kalemin, not defterlerinin, mürekkep ve kâğıtların Avrupa'dan geldiğini, beş kuruşa mal ettiğimiz ürünü Avrupa'nın hemen iki kuruşa üretip millî servetimizi yavaş yavaş değil süratle kendisine akıttığını anlatmaktadır.[46] Kadının eleştirildiği bir başka nokta ise kumardır. Ancak burada eleştirilen daha çok "aşırı batılılaşmış" zengin kadındır. Yani kumar oynayan kadın tipi görece eğitimli, maddiyatı yerinde kadınlardan oluşmaktadır.[47] Elbette ki bütün zengin kadınlar aynı kefede değerlendirilemezdi. Ethem Nejat, hali vakti yerinde bir kadının "aşırı batılılaşmış" kadına getirdiği eleştiriyi sayfalarına taşımıştır. Ona göre, "Yuvayı yapan dişi kuştur" diyerek sözlerine başlayan bu kadın, eski kadınının gürültücü ve cahil olduğunu söylerken kısmen farklılaşsalar da bugünün kadınlarının hâlâ avare olduklarını hatırlatmaktadır. Fransız kültürüne hayran bu kadınların ağdalı sözlerle Fransız aile yaşamını değil Fransız süsünü konuştuklarını belirten yazar, vatansever Türk kadınlığıyla birlikte bu tipin ortadan kalkacağına inanıyordu.[48]

Dergilerde Türklere özgü ilginç bir oryantalizm de gözlemlenmektedir. Batılı kadına karşı olumsuz da yaklaşılsa, o hâlâ uygar olmanın dinamiklerinden biridir. Ancak burada dikkat çeken, Osmanlı kadınının gelişmişliğinin anlatılmasında Afrika ve Avusturalya kadınlarının kullanılmasıdır. Mahmut Sadık'ın şu sözleri bu tartışmayı belirginleştirmekte:

---

45 Leyla Kaplan, Cemiyetlerde *ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998, s. 33.

46 Emine Seher Ali, "İstihlaka Doğru", *Kadınlar Dünyası*, (8), 11 Nisan 1329/ 24 Nisan/1913, s. 1–2.

47 Necmeddin Sadak, "İçtimaiyat: Bir Sual Münasebetiyle", *Türk Kadını*, (8), 29 Ağustos 1334/1918, s. 114.

48 Ethem Nejat, "Evsiz Barksız Kadınlar", *Türk Kadını*, (5), 18 Temmuz 1334/ 1918, s. 71.

Mesela Avustralya vahşilerinde kadın hem cinselliğe hem de aynı zamanda hizmet etmeğe mahkûm. Sonuç olarak hayatı ve vücudu barbarca kullanıma açık bir hayvandır. Erkekler karınlarını doyurup da kendilerinden ne artarsa onu kadınların önüne atarlar. Erkeklerin kendisine vermiş olduğu işleri yapmaktan sorumludur. Orada kadınlar milletlerin medenileşmesi çok büyük günahlar denilen saffayı takip eder. Yani erkekten erkeğe geçer bir erkek vefat ederse kadını yahut kadınları küçük kardeş bunları odalığı haline getirebilir Avusturalya vahşileri arasında yaşayarak dillerini öğrenmiş olan bir rahip bir gün beş on kadının sopa sopa gelerek birbirlerinin başlarını yararken kocalarının karşıdan gülerek seyrettiklerini görmüş olduğunu hatıratında yazmıştır. Kocalarına niçin bu kadınları ayırmadıklarını sormuş. Onlarda şu cevabı vermişler. Birbirlerini öldürürlerse ne çıkar? Geride birbirine giren kadın var. Kuraklık zamanlarında Avusturalya yamyamlarının kendi kadınlarını kesip yedikleri de görülmüştür. Afrika vahşileri bir derece ziraata ve mahsule alışmış olduklarından buranın yamyamları kendi eşlerini kesip yemiyorlarmış. Bunlar bir derece daha Avusturalya vahşilerinden yüksektirler.[49]

Mahmut Sadık, kadın ile uygarlık arasındaki ilişkiye de değinmiştir. Bu noktada vahşi kavimlerde kadın, erkeğin her türlü ihtiyacını gideren bir metadır. Erkek bu dönemde, kadına fiziki baskı kurarak konumunu sağlamlaştırmıştır. Süreç içinde, yükselen kadın erkeğin belirlediği hukuki kuralların gölgesinden kurtulamamıştır.[50] M. Şemseddin, kadın ile erkek arasındaki ihtiyaçları gözeten ilk dinin İslamiyet olduğunu savunarak tartışmaya katılmıştır. Argümanını diğer uygarlıklardan aldığı olumsuz örneklerle destekleyen yazar, Hindistan'da kadının kasırga, zehir ve yılan ile özdeşleştirildiğini, Çin'de güvenilmez görüldüğünü hatırlatmaktadır. Ona göre, Araplar Cahiliye Devri'nde kızları diri diri gömerken İslamiyet kadını yükseltmiş, Avrupa İslamiyet'in

49 Mahmut Sadık, "Kısm-i İçtimai: Kadınlık Safahatı", *Kadınlık*, (4), 27 Mart 1330/ 9 Nisan 1914, s. 2.

50 *Agm.*, s. 3.

Resim 5: *Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı 1998 Ajandası* (Evkaf Mektebi Birinci Sınıf Öğrencileri)

kadına verdiği değeri Endülüs Emevileri'nden öğrenmiştir.[51] Necmeddin Sadık da İslamiyet'in kadınları geliştirdiğine, hem eğitim-öğretim hayatında hem de aile ve çalışma hayatında, kadın ile erkeği eşitlediğine inanmıştır.[52] Asım'a göre, kadın maddi, manevi ve toplumsal isteklerinin reddedildiği bir ortamda yaşayamazdı. Pratikte toplumsal yaşama dahil edilebildiğinde ancak gerçek emeğiyle var olabilirdi. Yoksa emeği ile var olamayan kadını üniversitelere göndermenin, pedagojik eğitimler vermenin herhangi bir yararı bulunmamaktaydı. Ona göre, kadınsız yaşamak, kadınsız çalışmak, kadınsız var olmak değişen dünyanın gerisinde kalmak anlamına geliyordu. Kısacası kadının bütün maddiyatı, maneviyatı, toplumsallaşması görmezden gelinirken pedagojinin ne yararı olabilirdi?[53]

Birinci Dünya Savaşı kadınları çalışma hayatına sürüklerken pek çok kadını kamusal alana ve fabrikalara itti. Hatta bir

51 M. Şemseddin, "İslam'da Kadının Mevki-i İçtimaiyyesi", *İslam Mecmuası*, (5), 17 Temmuz 1330/ 30 Temmuz 1914, s. 15-16.

52 Necmeddin Sadak, "İçtimaiyat: Bir Sual....", s. 115.

53 Selahaddin Asım, "Kadın ve Cemiyet Hayatı", *Genç Kalemler*, (19), Şubat 1327/ Mart 1912, s. 435.

ara kadın amele ordusunun kurulması bile düşünüldü. Urfa'daki çorap imalathanesinde bin kadın, Aydın'da tekstil sanayisinde 11 bin kadın, İzmir, Sivas, Ankara ve Konya'daki halı imalathanelerinde ise 4 bin 780 kadın çalışmaktaydı. Dönemin bankaları, yerel ve merkezi kamu kurumları, hastaneleri ve posta teşkilatı da kadınlara kapılarını açmıştı.[54] Örneğin, Doktor Yakop'a göre, Hilal-i Ahmer'in kadın şubesi hastalar için yeri kolay doldurulamayacak işler yapmıştı. Öyle ki, yaralıların giysi ihtiyaçları bu şubedeki kadınlar tarafından hazırlanan ürünlerden karşılanmış, yine bu kadınlar tarafından askerlere gösteriler düzenlenmiştir.[55] Besim Ömer Paşa tarafından kurulan bu cemiyet, cephede ve cephe gerisinde askerlerin ihtiyaçları ile ilgilenir, gazetelere verdiği ilanlarla yaralı askerlere ve hastalara çamaşır dikecek kadınları toplardı.[56] Doktor Yakop Kadırga Hastabakıcı Mektebi'ne düzenlediği gezi sırasında Türk kadının, yumuşak ve tatlı sesiyle yaralı askerlerin maneviyatını yükselttiğini, ameliyattan korkan yaralılara doktorların sağlayamadığı psikolojik desteği verdiğini, onlara hikâyeler anlattığını, ellerini, yüzlerini yıkayıp tırnaklarını kestiğini, kloroform ve eter koklatmakta yeni doktorlar kadar maharetli olduğunu belirtmiştir.[57] 1919 yılında yayımlanan "Say ve Kadınlarımız" başlıklı yazı ise, nicel yönlerden Osmanlı hastabakıcılığının konumunu eleştirmektedir. Osmanlı Devleti'ndeki kadın hastabakıcı sayısının bin 500 kişiden ibaret olduğunu belirten metin, Almanya'da bu sayının 87 bine ulaştığını söylerken kanlı facialarla boğuşan Osmanlı toplumunda bu sayının yüz binlere ulaşmasının gerekliliğine işaret etmiştir.[58]

---

54 Nermin Abadan Unat, "Toplumsal Değişme ve Türk Kadını", *Türk Toplumunda Kadın*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara 1979, s. 18.

55 Doktor Yakop, "Türk Kadınlarının Hastabakcılığı", *Türk Yurdu*, (88), Temmuz 1915, s. 185.

56 Güldane Çolak ve Lale Uçan, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kadın Öncüler*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2008, s. 154.

57 Doktor Yakop, *agm.*, s. 187.

58 İmzasız, "Say ve Kadınlarımız", *s.* 5.

Dergilerde süfrajetler de gündeme taşınmıştır. Süfrajetler hakkında özellikle gazetelerde ve kadın dergilerinde haberler yayınlanıyordu. Erkekler kadının politikleşmesine alaycı bir tonla yaklaşırken, kadınlar, tedrici gelişmeden yana, ahlaki birikime gölge düşürmeyecek ihtiyatlı bir tavır takınıyorlardı.[59] İngiltere'nin oy hakkı savunucuları süfrajetler, savaş öncesi ve sırasında yaptıklarıyla kadının konumunun nasıl farklılaştırılabileceğine dair radikal örnekler vermişlerdi. Meliha Zekeriya'ya göre süfrajetler konferanslar düzenleyip, dergiler çıkarıp, kitaplar yazıp, cemiyetler kurarak faaliyete başladılar.[60] Sonrasında meclise ve kabineye girme talepleri gündeme alınmayınca tehdit mektupları göndermeye, bakanların arabalarının önünü kesmeye, büyük mağazaların camlarını kırmaya yeltendiler. Ancak bunlar da oy hakkı taleplerinin yerine getirilmesini sağlamayınca silah temin edip küçük çekiçlerle mağazaların camlarını kırdılar, bakanların evleri ile demiryolu istasyonlarını bombaladılar. Kadınların hapse atılmaları Emmeline Pankhurst gibilerinin açlık grevine başlamalarına neden olmuştur.[61]

Feminizmin süfrajetler özelinde radikalleşmesi, erkekleşme eleştirilerini de yanında getirdi. "Yeni Hayat Karşısında Türk Kadınları" başlıklı yazıya göre, Batılı kadınların farklı akımlarla radikalleşmeleri onları erkeksileştiriyordu. Makaleye göre, ister toplumsal ister ekonomik olsun cinslerin görevleri farklı farklıydı.[62] Ayşe Durakbaşa'nın da belirttiği üzere feminizm, kültürel kodlarından ayrılmak istemeyen Türk kadını için pek de ilgi çekici değildi. Zaten dönemin Osmanlı kadın hareketinde Türk erkekler, kadını cinsel bir nesne olarak değil, sosyal bir varlık

---

59 Ayşe Durakbaşa, *Halide Edib: Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 92.

60 Meliha Zekeriya, "Kadınlar Nasıl Çalışıyorlar", *Kadınlar Dünyası*, (6), 9 Nisan 1329/ 22 Nisan 1913, s. 3.

61 *Agm.*, s. 3.

62 Y.F., "Yeni Hayat Karşısında Türk Kadınları", *Yeni Felsefe Mecmuası*, (15), 15 Mart 1912, s. 24.

olarak algılamışlardı.[63] Açıkçası modernleşme, genç ve yetişkin erkeklere II. Meşrutiyet romanlarında gözlemlenebilen yeni toplumsal buhranlar ve alanlar yaratıyordu.[64] Kadının cinsel bir obje olarak değil de vatan, aile, çocuk kavramlarıyla birlikte anılması bundan kaynaklanıyordu. Elbette ki kadının erkeksileşmesinin son bir noktası da unutulmamalıdır. Palmira Brummett'e göre yaşlandıkça bulanıklaşan cinsler arasındaki çizgi, kadını erkekleşen, cadaloz, eleştiren bir karaktere dönüştürüyordu.[65]

Türk kadınını salon kadınları, orta halli kadınlar ve fakir kadınlar olmak üzere üç kategoriye ayıran Belkıs Fırat, bu kategorilerden hareketle evlilik kurumunu irdelemiştir. Buna göre, salon kadınları ya da diğer bir deyişle "tatlı meyve" kadınları kendi seviyelerinde, birkaç yabancı kelime bilen erkeklerle evlenirler. Aşırı Batılılaşmış erkek modelinin resmî memuru görünümündeki bu kadınlar, hizmetçi çalıştırırlar. Türk kadınlarının büyük çoğunluğunu oluşturan orta halli kadınlar, kısmen rüştiyede eğitim gören iyi aile kızlarıdır. Ancak evliliklerinin yönünü aileleri belirlediğinden hayatları tam bir muammadır.[66] Serpil Çakır'ın belirttiği üzere, mutlak otoritenin yaşlı erkeğe ait olduğu aile tipinde her şey erkeğin tekelinde olduğundan ayrım kaçınılmazdır.[67] Belkıs Fırat, fakir Türk kadının evliliklerde paraya sıcak bakmasını şu şekilde anlatmaktadır:

> Evet, bir kız istikbali için hiçbir suretle rey vermeye salâhiyeti olmadığı için o erkeğe varır. Fakir bir millet olduğumuz için parayı pek severiz. Erkek zengin olursa hiç tereddüt etmeyiz. Ahlâk ve sin itibarıyla gayr-ı ihtiyari bir müsamahanın zebunuyuz. On yedi, hatta on dört -bu pek fecidir!- yaşında bir çocuğu kırk yaşında

63 Durakbaşa, Halide Edib…., s. 66-67.

64 Durakbaşa, "Cumhuriyet Döneminde…..", s. 42.

65 Palmira Brummett, *Ikinci Meşrutiyet Basınında Imge ve Emperyalizm 1908-1911*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 120.

66 Belkıs Fırat, "Terakkimiz", *Kadınlar Dünyası*, (3), 21 Nisan 1329/ 4 Mayıs 1913, s. 18.

67 Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 1996, s. 185.

> bir erkeğe, bazen yirmi iki yaşında bir kızı elli yaşında bir ihtiyara tehalükle veririz. Erkeğin yaşını dört beş yaş küçültürüz hem kendimizi hem kızımızı aldatırız. Yazık! ...[68]

Öyle ki evlenen kız ve erkek arasında hiçbir temas olmaz, bir iki mantıksız konuşmadan sonra taraflar ileriki yılların facialarına kapı aralarlar. Halbuki erkek ile kadın birbirini sevmeli, tanımalı, kalben ve ruhen ortaklıklarını bularak aile kurmalıdır. Belkıs Fırat'a göre, mutsuz evlilikler nedeniyle Türkiye'nin siyah yüzlü evlerinde bin bir türlü facialar, kötülükler yaşanmaktadır.[69] Mithat Kutlar'ın aktardığı gibi, Meşrutiyet'in kazanımları sayesinde orta sınıf aydınlar için evlilik, çifter arası gönül rızasına bağlanıyordu.[70] Özellikle *1917 Aile Kararnamesi* ile kadına boşanma hakkı verildiği gibi çok eşliliğe sınırlamalar da getirilmiştir. Hakkıyla uygulanamasa da kararname önemli bir adım olarak tarihteki yerini almıştır.[71] 1919'da kaldırılan kararname kadın hakları mücadelesinin hukuki ifadesi haline gelmiştir.[72]

Kadın ve Eğitim

Kadından beklenen en önemli toplumsal görev anneliktir. II. Meşrutiyet yıllarının basın hayatında aile ve annelik tartışması önemli bir yer edinmiştir.[73] II. Abdülhamid yıllarının sonlarında Ayşe Sıdıka gibi kadınlarla yoğunlaşmaya başlayan aile, kadın, annelik tartışmaları, 1908-1918 yılları arasında çok daha

68 Belkıs.Fırat, *agm.*, s. 18.

69 *Agm.*, s. 18.

70 Mithat Kutlar, "Osmanlı Kadın Dergileri ve Erkekler Dünyası Dergisi", *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, II, 2010, s. 10.

71 Füsun Tayanç ve Tunç Tayanç, *Dünyada ve Türkiye'de Tarih Boyunca Kadın*, Toplum Yayınları, Ankara 1977, s. 153-154.

72 Bihteren Vural-Dinçkol, "Kadınların Hukuksal Statüsünün Tarihsel Gelişimi", *20. Yüzyılın Sonunda Kadınlar ve Gelecek*, TODAİE Yayınları, Ankara 1998, s. 44.

73 Yunus Emre Tansü ve Mesure Gök, "II. Meşrutiyet Döneminde Kadınlara Yönelik Basın Faaliyetlerinin Osmanlı Aile Hayatı Üzerinde Etkileri", *Pearson Journal of Social Sciences and Humanities*, 6 (6), 2020, s. 215.

belirgin hale gelmiştir.[74] Annelik, kadının konumunu tartışan bütün kesimlerin ortak kabul noktası olup ataerkil fikirlerin temel dayanağı ve üretim merkeziydi. Kadın zihnini ve kalbini ne kadar açarsa açsın biyolojik kıstasların ona bahşettiği annelikten kurtulamazdı. Bu yüzden ataerkil figürler, anneliğe uygun bir kadın bakış açısını önemsemişlerdir. Sosyolojiden yararlanan Selahaddin Asım, tıpkı kadın gibi ailenin de gelişmişliğin bir göstergesi olduğuna inanmıştır. Kadın hem ailenin hem de toplumun esası ve ruhudur. Aile sağlıklıysa bireylerin de sağlıklı olacağına değinen yazar, Batı'nın ailesiz, düzensiz hayatı yerine ruha, geleneklere ve topluma odaklanan aile hayatını önemsemiştir. Ona göre aile ve toplum ancak bilimle yeniden düzenlenebilirdi.[75] Devletin ve milletin kalkınmasını ailede gören Celal Nuri, psikolojik ve fizyolojik ihtiyaçlardan hareketle kadınla ailenin, aile ile de milletin kalkınacağına inanmıştı.[76] Zaten İttihatçılara göre aileyi yenilemek yerli kültürün yükselmesi için bir zorunluluktu. Onlara göre ülkenin kalkınması ve reformların başarıya ulaşması ancak değişen aile ile olasıydı.[77]

Hacı Cemal'e göre, Batı medeniyetinin başarısının ve toplumsal teminatının garantisi kadın ve ailedir. Bu çerçevede Doğu'nun yapması gereken, kadınını eğitmek, güçlendirmek ve yönlendirmektir.[78] Diğer yandan, Doktor Nureddin ahlaklı kadınların uygarlığın ve vatanın seviye ve irfanını yükselteceğine inanmıştır.[79] M. Sabit'e göre, Batılı kadınlara sağlanan eğitim-öğretim

74 Seval Yinilmez Akagündüz, "Ayşe Sıdıka Hanım ve 'Usul-I Talim ve Terbiye Dersleri' Adlı Ders Kitabından Hareketle Dönemin Ahlak Eğitimi Anlayışında Felsefi Yansımalar", *VI. Uluslararası Sosyal Bilgiler Sempozyumu*, Eskişehir: Sosyal Bilgiler Eğitimcileri Derneği, 2017, s. 525-526.

75 Selahaddin Asım, "Kadın ve Cemiyet...", s. 435.

76 Celal Nuri, "Kadın Siyasetimiz", *Hürriyet-i Fikriyye*, (7), 20 Mart 1330/ 2 Nisan 1914, s. 11.

77 Cemile Burcu Kartal, "II. Meşrutiyet'in Cumhuriyet'e Mirası: Makbul Kadınlar", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2008, s. 215–238.

78 Hacı Cemal, "Kısm-i İçtimai: Saadet-i Beşeriye...", s. 2.

79 Doktor Nureddin, "Kadınlarımızda Terakki ve Tekâmül", *Bilgi Yurdu Işığı*, (2), 15 Mayıs 1333/1917, s. 21.

Resim 6: *İçtihâd*, Sayı 50 (Amanın şu yenilere bakın/
Üstüme iyilik sağlık bizim efendi beni bu halde görse ne der)

olanakları bizim kadınlarımıza da sağlanmalıdır. Tabii burada unutulmaması gereken husus, kadın eğitiminin yalnızca İstanbul ile sınırlı olmadığıdır. Bu olanaklar hem İstanbul'un hem de Anadolu'nun taşrasına ulaştırılmalıdır.[80] Çünkü Anadolu kadını toplumsal rahatsızlıklarımızın kaynağı, tebessümlerimizin nedenidir. Eğlencelidir, güldürür ama zihinleri sarsacak çıplak gerçekliklerle kaplıdır.[81] Bütün bunlar için Celal Nuri'ye göre, "Adalara" değil eğitime özveri gösterilmelidir. Hükümet, kızların eğitimine odaklanan bir siyaset geliştirmelidir.

Bir başka önemli nokta, kadın eğitimi bağlamında yasakçı zihniyetten kurtulmaktır. Polis titizliğinin ve yasakçı zihniyetin toplumun her kademesine yayıldığına değinen Celal Nuri, problemlerin çözümünde neden-sonuç ilişkisini önermektedir.[82]

80 M. Sabit, "Kadın İçtimaiyatı", *Kadınlığa Doğru*, (9), 1330/1914, s. 1.

81 M.G., "Anadolu Kadınları Münasebetiyle", *Şihab*, (4), 1 Haziran 1328/ 14 Haziran 1912, s. 37–38.

82 Celal Nuri, *agm.*, s. 10-11.

Ocak dergisinde yayımlanan "Kadınlık Bahsi" adlı yazı aile, feminizm, erkek ilişkisine dikkat çekmektedir. Buna göre, Batı'nın feminizm kaynaklı süslü değerlendirmeleri Doğu'ya uyarlanmamalıdır. Şöyle ki kontrolsüz bir şekilde ülkemize giren bu fikirler ve uygulamalar, Türk eğitiminin karakterinden ve arzularından uzaktır. Yazı ilginç şekilde, ezilen erkek imajı da çizer. Buna göre mutlu ve huzurlu yaşayan kadınların yanında ezilen, horlanan büyük bir erkek kitlesi vardır. Yani ezilme durumu sadece kadınlar için değil bütün insanlık için geçerlidir.[83] *Bilgi Yurdu Mecmuası*'nda "Ailede Kadının Mevkii" başlıklı bir yazı kaleme alan Hür Kadın, kadının dağınıklığının çocukları allak bullak ettiğini hatırlatmıştır. Ona göre, aklı başında annelerin çocukları ile kayıtsız annelerin çocukları arasında birçok fark bulunmaktadır. Bir ailenin huzuru, mutluluğu ve ilk terbiye kırıntıları sağlıklı, eğitimli anneden çocuklara ulaşmalıydı.[84] Mehmet Emin'e göre kızların eğitiminde fizik, kimya, tarih derslerinden ziyade ahlakı ve vicdanı yönlendiren derslere öncelik verilmeliydi. Şöyle ki, vicdanı fenni alana bırakmak bizleri hayal kırıklığına uğratabilirdi.[85] Burhaneddin Şevki de annenin ellerinden çıkan ilk eğitim kırıntılarının kadının öncelikli toplumsal görevi olduğuna inanmıştır. Bu nedenle dinî, millî, çağdaş eğitimi ilk adımda kazandıran anne olduğundan, o, babadan daha iyi eğitilmeliydi.[86]

> Mademki kızlarımızın ileride mükellef olacakları vazifeyi biliyor ve anlıyoruz terbiye ve tahsilini ona göre yapmalıyız. Bir kadın evvel emirde beşeriyette yaşayanların arkadaşı bulunduğu için kendisiyle onlarla beraber her şeye vakıf olabilecek iyi düşünecek kabil-i hitap

83 İmzasız, "Kadınlık Bahsi: Feminizm", *Ocak*, (3), 30 Teşrinisani 1333/ 30 Kasım 1917, s. 23.

84 Hür Kadın, "Ailede Kadının Mevkii", *Bilgi Yurdu Mecmuası*, (9), 15 Eylül 1333/1917, s. 137.

85 Mehmet Emin, "Kızlarımızın Terbiyesi", *Muallim*, (17), Kanunuevvel 1333/ Aralık 1917, s. 603.

86 Burhaneddin Şevki, (Tarihsiz), "Kadınların Vezaif-i İçtimaiyyesi", *İnci*, (19), Tarihsiz, s. 3.

olacak muhakemat-ı fikriyyede bulunacak ulum ve fünun-ı mevcudeden az çok haberdar olacak bir surette tahsil etmeli ve terbiye görmelidir. Kadın bir valide olacak çocuk büyüteceği için bu hususta lazım gelen malumatı almalı ve kavaidi öğrenmelidir. Bununla beraber kadın bir aile reisesi ve hane müdiresi olacağı için ona lazım gelen iktisadiyatı, fenni de bilmelidir. İşte bunların hepsini yapmak ve tam bir aile reisesi evsafına iktisab eylemek için bilfiil yurduna devam etmelidir.[87]

İş bölümü, vazife, anne ve eğitim temalarını aynı makalede işleyen Necmeddin Sadık kadının ev içi görevlerini tamamen terk etmesinin aileyi anarşiye sürükleyeceğine inanmıştır. Kadınlar ev içi görevlerine zarar vermeyecek vazifelere odaklanmalıdırlar. Elbette ki kadının annelik görevi ile konumlandırılması onun çalışamayacağı anlamına gelmez. Sadık'a göre, geçiş aşamasında kızlar uzmanlaşabilecekleri alanlarda eğitilmeli, yani aile hayatına zarar vermeyecek mesleklere yönelmeliydiler.[88] Kızların akla, mantığa uygun bir eğitim almaları gerektiğine dikkat çeken Mehmet Emin ise özellikle kız liseleri ve kız öğretmen okullarına atanan erkek idarecileri eleştirmiştir. Ona göre, kız okullarında müdürlerin tayininde sakala değil ahlaka ve bilime bakılmalıdır.[89]

Ömründe bir kere bile kız tahsil ve terbiyesinin gayesini düşünmemiş olan bir şahsa hele kadınlık mühim bir buhran geçirdiği şu devrede bir kız mektebinin başına geçirmek elbette ondan ümit edilen istifadeyi imha eylemekten başka bir şey olamaz. Müdür mektebin ahenk-i ahlakiyyesini tanzim eder.[90]

Mehmet Emin'e göre, liyakatli kişilerin kız eğitim kurumlarına atanmaları çoğu sorunu çözebilirdi. Bu arada durum tespiti yapılabilmesini sağlayacak istatistiki bilgilere de ihtiyaç vardı.

87 Hür Kadın, *agm.*, s. 139.

88 Necmeddin Sadak, "İçtimaiyat: Kadınlığın....", s. 52.

89 Mehmet Emin, *agm.*, s. 604.

90 *Agm.*, s. 605.

Resim 7: *Afiyet*, Sayı 10 (3000 Yıllık Moda)

Elbette ki bu istatistiki verilere bakarken yazar, niceliğin değil niteliğin öncelikli olması gerektiğine de değinmekteydi. Örneğin, kız mekteplerinde verilen eğitim bir değişime neden oluyor mu, kızlara ahlaki kaideler kazandırılabiliyor mu, ahlaklı bir aile fikri ve ruhu telkin edilebiliyor mu, vicdani değerlere uygun bir kadınlık oluşturulabiliyor mu sorularını soran yazar, Türkiye'de hâlâ bu soruların bilimsel, ahlaki raporlarla cevaplandırılamamış olduğuna inanmıştır.[91]

Anne eğitiminden hareketle agnostisizm de değerlendirilmiştir. Feriha Saide, *Türk Kadını* dergisinde bu konuya değinerek Amerika'da bilimsel çalışmalar yapan bir kızın hafta sonu dinî

91 *Agm.*, s. 606.

ibadetini ihmal etmediğini hatırlatmakta. Ona göre, dışarıda annesinin yanında yürüyen Türk kızına bakıldığında, ikisi arasındaki farklılık dikkat çekicidir. Kendisi dindarken kızını dindar yapamayarak onu dinî bir buhrana sürükleyen anne söz konusudur. Feriha Saide, bu karmaşanın dinin namaz, oruç ve tesettürden değil fazilet, ahlak ve namustan kaynaklandığının öğretilmesiyle giderilebileceğine inanmıştır.[92]

Kadın, eğitim, moda ilişkisi de tartışılmıştır. Dönem dergilerinde moda üzerine geniş bir yelpaze takip edilmiştir.[93] Özellikle moda ve süs konusu millî iktisat-aile iktisadı tartışması etrafında gelişmiştir.[94] Kadınların çağdaşlaşmayla modayı bütünleştirmeleri sıklıkla eleştirilmiştir. "Kadınlık İçtimaı: Kadınların Mevkii" adlı yazıya göre, Paris'te bile Türk kadınlarının moda düşkünlüğü görülmemektedir. Moda namına Türkiye'de giyilen bu şatafatlı, çirkin elbiseleri Paris'te artistler ya da toplumsal konumu eleştirilen kadınlar kullanmaktadırlar.[95] Diğer yandan, Raife Halil modaya değil vatanperver çocuklara odaklanılmasını istemiştir.[96] Konuya farklı açılardan da yaklaşan yazarlar olmuştur. Şöyle ki, modayı yakalamak düşünüldüğü kadar olumsuz olmayabilirdi. "Hayat Karşısında Türk Kadınları" başlıklı yazıya göre, Türk kadınlığı sadece Batılı elbiseleri ya da ayakkabıları takip etmekle kaymıyordu, mektuplardan anlaşıldığı üzere Avrupa'daki düşünsel gelişmeler de kadınları etkilemekteydi. Ayrıca günümüz kadınları artık iki asır önceki çuvallarla hayal edilemezdi. Açıkçası

92 Feriha Saide, "İçtimaiyyat Genç Kızlarımızın Dertleri", *Türk Kadını*, (10), 26 Eylül 1334/ 1918, s. 147–148.

93 Emine Koca ve Gülşah Polat, "II. Meşrutiyet Dönemi Kadınlık Dergisi Moda Sayfalarına Yönelik Bir İçerik Analizi", *Ulakbilge*, (25), 2020, s. 997.

94 Hürü Sağlam Tekir, "Modernleşen Osmanlı Toplumunda Süs ve Moda Üzerine Bir İnceleme", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (69), 2020, s. 559

95 Hacı Cemal, "Kadınlık İçtimai: Kadınların Mevkii", *Kadınlık*, (5), 3 Nisan 1330/ 16 Nisan 1914, s. 3.

96 Raife Halil, "Kadınlıkta İtila", *Kadınlığa Doğru*, (7), 3 Temmuz 1330/ 16 Temmuz 1914, s. 9.

genç kızların çarşaflarını Avrupa modasına uydurmaları çarşafı geliştirmek istemelerinden kaynaklanıyordu.[97]

> Bu takdirde çarşafında zaman ile mütenasip bir terakki göstereceği tabiidir. Genç kızlarımız Avrupa'dan aldıkları modayı çarşafa tatbik etmekle körü körüne bir taklit yapmış olmuyorlar demektir. Bilakis çarşafın tekamülüne hidmet ettikleri nazar-ı dikkate alınırsa hareketleri takdire şayan görülmelidir. Zaten çarşaf her mevkiin icabına göre başka bir şekil almış demektir. O halde gençlerin ona daha zarif ve daha cazip bir şekil vermesi neden takip ediliyor.[98]

Moda tesettür tartışmasında bilimsel görüşler yaygınlaştıkça giysilerin millîleşeceği de düşünülmüştür. Bu nedenle giyim ve kuşama iktidarın müdahalesi değil uzmanların görüşleri ile toplumsal ihtiyaçlar yön vermelidir.[99] Öyle ki, II. Meşrutiyet yıllarında Mihri Müşfik, Müfide Kadri gibi kadınlar sayesinde modada, güzel sanatlarda nesne olmaktan çıkan, eyleme geçen bir kadın profili vardır.[100]

Tiyatro eğitimi ve Müslüman kızların durumunu irdeleyen Abdullah Cevdet, Cemil Paşa'nın açmak istediği tiyatro mektebini eleştirmiştir çünkü Cemil Paşa bu mektep için Halep ve Edirne civarından Türkçeyi güzel telaffuz eden gayrimüslim kız çocukları getirmekten bahsetmektedir. Abdullah Cevdet'e göre, en çok Ermeni kızları uygundu:

> Mademki tiyatronun mektebini vücuda getirecek kadar lüzum ve faydasına kail olduk. Onu bütün teferruatıyla kabul etmeliyiz. Yoksa tiyatroculuk eden kadın ve erkeğin günahları arasında fark mı vardır. Lisani ilimleri tedvin ve tanzim ederler fakat onu incelten kadınlardır. Türkçeyi en iyi telaffuz edecekler yine Türklerdir. Şu hâlde tiyatromuzu bunlardan mahrum etmekte ne hikmet vardır.

97 Y.F., *agm.*, s. 27-28.

98 *Agm.*, s. 27.

99 İmzasız, "İçtimai Meseleler: Tesettür Meselesi", s. 100.

100 İlkay Canan Okkalı, "II. Meşrutiyet Dönemi Resim Sanatında Nesne ve Özne Olarak Kadın", *Art-Sanat*, (11), 2019, s. 67.

Resim 8: *Mektepli*, Sayı 23-24 (Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti)

> Demek oluyor ki bu memlekette Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve hatta Çingeneler terakki edecekler, sanatkâr olacaklar fakat Türkler ve bahusus Türk kadınları daima cahil ve mahrum-ı zevk kalacaklardır. Şu münasebetle bir kere daha tekrar edelim. Bir kavmin mütemeddin olması için sanatkâr olmak lazımdır. Sanatı vücuda getirecek zevk-i millidir. Bunun da validesi kadındır.[101]

Abdullah Cevdet ve benzerlerinin eleştirileri 1920'de Afife Hanım'ın Kadıköy Tiyatrosu'nda rol almasıyla sonuçlanmakla beraber arzulanan başarıyı getirememiştir. Müslüman kadınlar ancak Cumhuriyet ile tiyatroda kazanımlar elde edebileceklerdir.[102]

K. Lami tarafından kaleme alınan "Osmanlılık ve Osmanlı Kadınlığı" adlı makaledeki benzetme de dikkat çekicidir. Lami, Sudanlı bir kadını Osmanlıcılık etrafında tanımlıyor. Trablusgarp Savaşı'nda Fransızların Jeanne d'Arc'ı gibi ordunun önünde savaşa katılan bu kadın, yaralanıp kan revan içinde kalmasına rağmen askerleri cepheye gitmeye teşvik etmiştir. Lami'ye göre

101 Abdullah Cevdet, "Tiyatroda Müslüman Kızları", *Hürriyet-i Fikriyye*, (12), 24 Nisan 1330/ 7 Mayıs 1914, s. 11.

102 Kaplan, *age.*, s. 29.

o ve ona benzer Osmanlı kadınlarının heykelleri dikilmelidir.[103] Diğer yandan Jeanne d'Arc'ın Fransa'da heykelleri varken bu mücadeleci Osmanlı kadınları adına yapılmış abidelerin, çeşmelerin olmaması da eleştirmiştir.[104]

"Genç Kızlar ve Roman" başlıklı yazısında romanların etkilerinden bahseden Macit Şevket, bu türün ahlak dersi vermekle değil eğlendirmekle yükümlü olduğunu anlatmıştır. Bu nedenle kızların okuyacakları romanlar dikkatle seçilmelidir. Mesela, Zola'nın eserleri yetişkinlere uygun olduğundan kızlar bu yazarın eserlerini okumamalıdır. Konuyu biraz daha genişleten Macit Şevket, Avrupa'da tiyatro ve sinemalara yaş sınırlamalarının getirildiğinden bahseder.[105] Feriha Saide daha vurucu bir tablo çizmektedir: Genç kızların hareketleriyle özlerinin birbirlerine uymadığını belirten yazar, kızlar için numune mektepleri, sultaniler açıldığına, kitapçıları doldurduklarına ama yanlarına gidildiğinde bilgisiz olduklarının görüldüğüne işaret eder.[106] Konuyu tartışan bir başka yazar, Şükûfe Nihal'dir. O, kadın hareketinin ilerlemesinde şairlere ve eğitime çok iş düştüğüne inanmıştır. Toplumsal hislere küçücük cümlelerle tercüman olan şairler, bazen bir mısra ile koca orduları yerlerinden kımıldatabilir, bazense bütün dünyaya seslenebilirlerdi. İşte Şükûfe Nihal'e göre gerçek şair memleketin hayaline, milletin ruhuna katılabilendir.[107] Şükûfe Nihal yer yer toplumsal yaralara da parmak basmıştır. Türkiye'de yayımlanan dergilerin zengin ve orta halli erkek ve kadınlar tarafından okunmasının iyi kötü bir okuryazar kitlesi yarattığına değinen yazar, fakir mahalleleri de tartışmaya açmıştır. Ona göre, dar, kokulu, başıboş mahallelerde yaşayan bu ülkenin

103 K. Lami, "Osmanlılık ve Osmanlı Kadınlığı", *Yürek*, (15), Mart 1328/ Nisan 1912, s. 9.

104 *Agm.*, s. 10.

105 Macit Şevket, "Genç Kızlar ve Roman", *Bilgi Yurdu Işığı*, (8), 15 Ekim 1917, s. 116-117.

106 Feriha Saide, *agm.*, s. 146-147.

107 Şükûfe Nihal, "İçtimaiyyat: Bizde Kadın Telakkisi", *Türk Kadını*, (11), 17 Ekim 1918, s. 163.

Resim 9: *Atlas Tarih - Fotoğraf ve Kartpostallarla Osmanlı'da Kadın*
(Selanikli Musevi, Bulgar ve Müslüman Kadınlar)

fakir insanları okullardan, gazetelerden, dergilerden habersiz olduklarından çocukların yanında sigara içilmemesi gerektiği gibi basit bilgilerden dahi yoksundurlar.[108] Eleştirilerine devam eden Şükûfe Nihal, fakir Hristiyan mahalleleriyle fakir Türk mahallelerini de karşılaştırmıştır: Hristiyan mahallerinde bir düzen olduğunu, avuç içi kadar evlerde mini mini çiçeklerin yer edindiğini, pencerelerin pırıl pırıl temizlendiğini, elbiselerin aydınlıklarıyla dikkat çektiğini ve bütün zorluklara rağmen çocukların hep mutlu kılındıklarını düşünmektedir.[109] Bu noktada Türk mahalleleri için neler yapılması gerektiği de irdelenmiştir. Elbette ki yeni okullar açmak bir yöntemdir, ama sorun sadece yeni eğitim kurumları yaratmakla değil anne ve babanın bilinçlendirilmesiyle alakalıdır. Şükûfe Nihal, kadın cemiyetlerine fakir mahallelere ulaşmalarını, onlar için konferanslar düzenlemelerini öğütler.

108 Şükûfe Nihal, "İçtimaiyyat: Mahallelere Doğru", *Türk Kadını*, (12), 7 Kasım 1918, s. 178.
109 *Agm.*, s. 179.

Öyle ki, ona göre, okumuş, çalışan, aydın kadınların en yüce görevi fakirleri, köylüleri aydınlatmaktır.[110]

Türk kadınının Türk kadınına takındığı tavır da eleştirilir. Parkta yaşanan bir olayı anlatan Cemil, bir kadına göz yakıcı bir şeyler sıkıldığını ama diğer kadınların yardım etmek yerine kahkahalar ile güldüklerini, tacize uğrayan kadının ise polise gitmediğini aktarmıştır. Ona göre, kadın böyle bir durumda polise başvursaydı hakkını aramaya başlamış sayılırdı.[111]

Sonuç

Kadın hareketinin Türkiye'ye has geçirdiği dönüşüm bugünümüze şekil vermeye devam etmektedir. 1908-1918 yılları arası, bu sürecin önemli ayaklarındandır. II. Meşrutiyet yıllarının basın ve düşünce hayatına getirdiği hız çeşit çeşit temanın dergilerde, gazetelerde ve kitaplarda yer edinmesini sağlarken yeni toplumsal, edebi, fenni tartışmaları gündeme getirmiştir. Kadın 1908-1918 yılları arasında özgün bir dönüşüm geçirmiştir. Örneğin hamilelik ve hastalıklar gibi fizyolojik noktaların pozitivist ilke ve fikirler bağlamında irdelenmeleri önemlidir. Açıkçası kadının biyolojik güçsüzlüğünün, vatanperver sağlıklı nesillerin yetiştirilmesinin belirleyicisi olduğuna inanılmıştır. Biyolojik ve psikolojik güçsüzlüğün kadının hareketsizliğine yani eve hapsedilmesine bağlanması ise kuşkusuz ciddi bir kırılmadır. Kadının çalışması hem fiziki ve psikolojik sağlığı için hem de toplumsal süreklilik için zaruriydi.

1908-1918 yılları arasında ev dışı çalışma hayatına katılmak isteyen kadınlar vardı. Elbette ki kadının çalışmasını isteyenler kadar buna itiraz edenler de bulunmaktaydı. Dönemin ataerkil bakış açısı neslin sürekliliği ile anneyi bütünleştirdiğinden çalışma hayatının dönüşümüne pragmatik ölçütlerle yaklaşmıştır. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı koşullarında kadını çalışma hayatına dahil eden yapıcı eleştiriler, daha yoğundur. Doktor Yakop'un hastabakıcı kadınların savaş sırasındaki başarılarını anlatırken yaptığı

110 *Agms.* 180.

111 Cemil, *agm.*, s. 328.

değerlendirmeler söylenmek isteneni belirginleştirmektedir. Bu arada savaş koşullarının çalışma hayatı bağlamında bir karşılaştırma getirdiği de unutulmamalıdır. Dönemin düşünce dünyasında Türk kadını ile çeşitli Avrupa ülkelerinin kadınları karşılaştırılarak Türk kadınının eksiklikleri belirginleştirilmiştir. Ahmet Ağaoğlu, Almanya'ya yaptığı seyahat sırasında laboratuvarlarda, fabrikalarda, hastanelerde, mağazalarda, lokantalarda Alman savaş makinesini ayakta tutan Alman kadınlarını örnek göstermiştir. Türk kadınına yerli bakkaldan ürün alması, yerli ürünleri kullanması tembihlenmiş, kumar oynayan kadınlar ise eleştirilmiştir.

Aileyi biçimlendirmek ve millîleştirmek için çaba harcayan İttihatçılar için vatansever nesillerin yolu anneden geçmektedir. Bu nedenle kadına düşen en önemli vazife eğitimli, bilgili, vefakâr bir anne olmaktır. Annelik görevi bağlamında kadın yine ataerkil kodların dışına çıkmayan sınırlı bir özgürlüğe sahiptir. Yani çocuk, kadının elini kolunu bağlayarak onu eğitimli ataerkil taşıyıcılar haline getirmiştir. Batı'dakine benzer süfrajet bir tavır doğal olarak annelik görevinin kutsandığı Osmanlı toplumunda yeterli destek bulamamıştır. Hatta çalışma hayatında kadından beklenen meslekler anneliğin yansımalarıydı. Türkçe bilen gayrimüslim kızların tiyatro eğitiminde Müslüman kızlar yerine tercih edilmeleri de eleştirilmiştir. Evlilik ve moda ise rasyonel bakış açısının nasıl yaygınlaştığını somutlaştırmıştır. Açıkçası modanın dönüşümü sadece Batı'nın taklit edilmesiyle alakalı değildir. Örneğin çarşafın Avrupa modasına uygun hale getirilmesi bile bir gelişme dürtüsüne işaret etmektedir. Ayrıca çarşafın ve tesettürün geleceğinin toplumsal kanaatler ve ihtiyaçlarla belirlenebileceğine dair fikirler de oluşmaya başlamıştır. Belkıs Fırat evlilik bahsinde rasyonel bir bakış açısı sunmaktadır. Artık evlilikleri belirleyen aile büyükleri değil, yeni dünyanın ihtiyaçlarına uygun kalben ve ruhen ortaklıklardır. Türk aile hayatı ve kadını hakkındaki belki de en gerçekçi bakış açısını sunan ise Şükûfe Nihal'dir: Dar, kokulu, başıboş mahallerde, penceresiz, nemli evlerde sağlıklı çocukların yetişmesini beklemek mümkün değilken Hristiyan

mahallelerinin düzeni ve temizliği dikkat çekicidir. Bu nedenle Türk anne ve babaya her şeyden önce hayatını sürdürebilmesini sağlayacak basit bilgi kategorileri, yani eğitim gereklidir.

Sonuç itibariyle politik ve toplumsal gerçekliklerin etkisiyle değişen ve dönüşen kadın hareketi II. Meşrutiyet yıllarında aktif, canlı bir kadın hareketini açığa çıkartmıştır. Bütün bunlarla birlikte, dönem düşünürlerinin geniş kitlelere yeterince seslenebildikleri söylenemez. Henüz köylünün, işçinin, öğretmenin hakkıyla belirginleştirilemediği bir ortamda kadının yoğun bir şekilde ele alınmasının oldukça önemli olduğu unutulmamalıdır. Köylü kadın, işçi kadın ya da fakir kadın yeterince görünür olmamakla beraber, eskiye nazaran belirginleşen şehirli, eğitimli kadın figürlerinin varlığı, dinamik Osmanlı toplumundan Cumhuriyet'e uzanan birikimi gözler önüne sermektedir.

Kaynakça

Osmanlıca Makaleler

Abdullah Cevdet, "Tiyatroda Müslüman Kızları", *Hürriyet-i Fikriyye*, (12), 24 Nisan 1330/ 7 Mayıs 1914, 10–11.

Ahmet Ağaoğlu, "Almanya Seyahati İntibaahından: Alman Kadınlığı", *Türk Yurdu*, (84), 21 Mayıs 1331/ 3 Haziran 1915, 140-141.

Asaf Muammer, "Sanayi-i Nisvaniyeden", *Mahasin*, (1), Eylül 1324/ Ekim 1908, 58-64.

Belkıs Fırat, "Terakkimiz", *Kadınlar Dünyası*, (3), 21 Nisan 1329/ 4 Mayıs 1913, 18.

Burhaneddin Şevki, "Kadınların Vezaif-i İctimaiyyesi", *İnci*, (19), Tarihsiz, 3.

Celal Nuri, "Kadın Şiyasetimiz", *Hürriyet-i Fikriyye*, (7), 20 Mart 1330/ 2 Nisan 1914, 10-12.

Cemil, "Türk Kadınları", *Büyük Duygu*, (20), 16 Teşrinievvel 1329/ 29 Ekim 1313, 326-328.

Doktor Nureddin, "Kadınlarımızda Terakki ve Tekâmül", *Bilgi Yurdu Işığı*, (2), 15 Mayıs 1333/1917, 20-22.

Doktor Nureddin, "Teksir-i Nüfus Meselesinde Kadınlık", *Halk Yolu*, (12), 31 Temmuz 1339/1923, 181-184.

Doktor Yakop, "Türk Kadınlarının Hastabakıcılığı", *Türk Yurdu*, (88), Temmuz 1915, 185-187.

Emine Seher Ali, "İstihlaka Doğru", *Kadınlar Dünyası*, (8), 11 Nisan 1329/24 Nisan/1913, 1-2.

Emine Semiyye, "Hayat-ı İctimaiyyede Kadın Mevkii", *İnci*, (10), Teşrinisani 1335/1919, 5-6.

Ethem Nejat, "Evsiz Barksız Kadınlar", *Türk Kadını*, (5), 18 Temmuz 1334/1918, 69-71.
Feriha Saide, "İçtimaiyyat Genç Kızlarımızın Dertleri", *Türk Kadını*, (10), 26 Eylül 1334/ 1918, 146-148.
Hacı Cemal, "Kadınlık İçtimai: Kadınların Mevkii", *Kadınlık*, (5), 3 Nisan 1330/ 16 Nisan 1914, 2-3.
Hacı Cemal, "Kısm-i İçtimai: Saadet-i Beşeriye Kadınla Kaimdir", *Kadınlık*, (6), 10 Nisan 1330/23 Nisan 1914, 2-3.
Hür Kadın, "Ailede Kadının Mevkii", *Bilgi Yurdu Mecmuası*, (9), 15 Eylül 1333/1917, 137-140.
Hüseyin Ragıb, "Hayat Mücadelesinde Kadın", *Piano*, (39), 16 Ağustos 1326/ 29 Ağustos 1910, 242-243.
İmzasız, "İçtimai Meseleler: Tesettür Meselesi", *Büyük Mecmua*, (7), 8 Mayıs 1335/1919, 98-100.
İmzasız, "Kadınlık Bahsi: Feminizm", *Ocak*, (3), 30 Teşrinisani 1333/ 30 Kasım 1917, 23.
İmzasız, "Musahabe", *İnci*, (2), Mart 1919, 3.
İmzasız, "Say ve Kadınlarımız", *İnci*, (3), Nisan 1919, 5.
İsmail Hakkı, "Kadın ve İçtimai Muhitler", *Türk Kadını*, (9), 12 Eylül 1334/1918, 134-135.
K. Lami, "Osmanlılık ve Osmanlı Kadınlığı", *Yürek*, (15), Mart 1328/ Nisan 1912, 9-10.
Köprülüzade Mehmet Fuat, "İlmi ve İçtimai: Eski Türklerde Kadın", (15), *Siyanet*, 19 Haziran 1330/ 2 Temmuz 1919, 4-6.
M. Sabit, "Kadın İçtimaiyatı", *Kadınlığa Doğru*, (9), 1330/1914, 1-2.
M. Şemseddin, "İslam'da Kadının Mevki-i İçtimaiyyesi", *İslam Mecmuası*, (5), 17 Temmuz 1330/ 30 Temmuz 1914, 14-17.
M.Ğ., "Anadolu Kadınları Münasebetiyle", *Şihab*, (4), 1 Haziran 1328/ 14 Haziran 1912, 37-38.
Macit Şevket, "Genç Kızlar ve Roman", *Bilgi Yurdu Işığı*, (8), 15 Ekim 1917, 114–117.
Macit Şevket, "Kadınlarımızın Çalıştırılması", *Bilgi Yurdu Işığı*, (2), 15 Mayıs 1333/1917, 22-25.
Mahmut Sadık, "Kısm-i İçtima: Kadınlık Safahatı", *Kadınlık*, (4), 27 Mart 1330/ 9 Nisan 1914, 2-3.
Mehmet Asaf, "Validelerime ve Hemşirelerime", Hanımlar *Âlemi*, (10), 29 Mayıs 1330/ 11 Haziran 1914, 6-8.
Mehmet Emin, "Kızlarımızın Terbiyesi", *Muallim*, (17), Kanunuevvel 1333/ Aralık 1917, 602-607.
Melek Burettin, "Nokta-i Nazarım", *Hanımlar Âlemi*, (28), Teşrinievvel 1334/ Ekim 1918, 6.
Meliha Zekeriya, "Kadınlar Nasıl Çalışıyorlar", *Kadınlar Dünyası*, (6), 9 Nisan 1329/ 22 Nisan 1913, 2-3.
Necmeddin Sadak, "İçtimaiyat: Kadınlığın Terakki Yolları", *Türk Kadını*, (4), 4 Temmuz 1334/1918, 50-52.
Necmettin Sadak, "İçtimaiyat: Bir Sual Münasebetiyle", *Türk Kadını*, (8), 29 Ağustos 1334/1918, 114-115.

Neyyire Sadık, "Kadın İktisadiyatı: Kadınlarımızın İktisat Hayatında Bir Mevkii Var mı?", *Türkiye İktisad Mecmuası*, (11), Kanunuevvel 1339/ Aralık 1923, 295-296.

Raife Halil, "Kadınlıkta İtila", *Kadınlığa Doğru*, (7), 3 Temmuz 1330/ 16 Temmuz 1914, 9.

S.M., "Kadınlar Âlemi: İçtimai Hayatta Kadın", *Beşer ve Tabiat*, 4 Eylül 1919, 52-54.

Selahaddin Asım, "Kadın ve Cemiyet Hayatı", *Genç Kalemler*, (19), Şubat 1327/ Mart 1912, 433-435.

Selahaddin Asım, "Kadının İçtimai Hakimiyeti", *Genç Kalemler*, (10), Ağustos 1327/ Eylül 1912, 273-275.

Selahaddin Asım, "Kadının İçtimai Mevcudiyeti", *Yeni Felsefe Mecmuası*, (13), 16 Şubat 1911, 8-13.

Selahaddin Asım, "Verem ve Kadınlarımız", *Şelale*, (18), 8 Haziran 1913, 4-6.

Şükûfe Nihal, "İçtimaiyyat: Bizde Kadın Telakkisi", *Türk Kadını*, (11), 17 Ekim 1918, 162-163.

Şükûfe Nihal, "İçtimaiyyat: Mahallelere Doğru", *Türk Kadını*, (12), 7 Kasım 1918, 178-180.

Y.F., "Yeni Hayat Karşısında Türk Kadınları", *Yeni Felsefe Mecmuası*, (15), 15 Mart 1912, 21-28.

Kitaplar ve Makaleler

ABADAN Unat, Nermin, Toplumsal Değişme ve Türk Kadını", *Türk Toplumunda Kadın*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara 1979.

ARAT, Yeşim, "Türkiye'de Modernleşme Projesi ve Kadınlar", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, 82-98.

BRUMMETT, Palmira, *İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908-1911*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

ÇAĞATAY, Nilüfer ve SOYSAL, Nuhoğlu, "Uluslaşma Süreci ve Feminizm üzerine Karşılaştırmalı Düşünceler", *Kadın Bakış Açısıyla 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, 301-311.

ÇAKIR, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 1996.

ÇOLAK, Güldane ve UÇAN, Lale, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kadın Öncüler*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2008.

DENMAN, Fatma Kılıç, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi: Kadın*, Libra Kitapçılık ve Yayınları, İstanbul 2009.

DURAKBAŞA, Ayşe, "Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve Münevver Erkekler", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, 29-50.

DURAKBAŞA, Ayşe, *Halide Edib: Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

ERDAL, Kelime, "Halide Edib Adıvar'ın Bakış Açısıyla Kadının Çalışma Hayatı", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (7), 2008, 109–123.

GÖK, Fatma, "Türkiye'de Eğitim ve Kadınlar", *Kadın Bakış Açısında 1980'ler Türkiye'sinde Kadın*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, 165-181.

KANDİYOTİ, Deniz, "Kadın, İslam ve Devlet", *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler,* Metis Yayınları, İstanbul 2007, 92-118.

KANDİYOTİ, Deniz, "Modernin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi Araştırmalarında Eksik Boyutlar", *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik,* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, 99-117.

KAPLAN, Leyla, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960),* Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998.

KARTAL, Cemile Burcu, "II. Meşrutiyet'in Cumhuriyet'e Mirası: Makbul Kadınlar", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* 2008, 215-238.

KESKİN, Tülay, "Demet Dergisi'nde Kadın ve İlerleme Anlayışı", Ankara *Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,* XXIV, 2005, 289-312.

KOCA, Emine ve POLAT, Gülşah, "II. Meşrutiyet Dönemi Kadınlık Dergisi Moda Sayfalarına Yönelik Bir İçerik Analizi", *Ulakbilge,* (25), 2020, 995-1006.

KÖKSAL Ülkü, "Büyük Harp'ten Millî Mücadele'ye Basında Kadın ve Kadınlık Tartışmaları", *Tarih ve Gelecek Dergisi,* 6 (4), 2020, 1396-1422.

KUTLAR, Mithat, "Osmanlı Kadın Dergileri ve Erkekler Dünyası Dergisi", *Fe Dergi: Feminist Eleştiri,* II, 2010, 1-15.

MÜDERRİSOĞLU ESİNER, Ayşen "II. Meşrutiyet Dönemi Türk Kadını (1908-1918)", *Tarih Boyunca Türk Kadını,* Yeditepe Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2019, 135-183.

OKKALI, İlkay Canan, "II. Meşrutiyet Dönemi Resim Sanatında Nesne ve Özne Olarak Kadın", *Art-Sanat,* (11), 2019, 47-70.

SAĞLAM TEKİR, Hürü, "Modernleşen Osmanlı Toplumunda Süs ve Moda Üzerine Bir İnceleme", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* (69), 2020, 555-575.

TANSÜ, Yunus Emre ve GÖK, Mesure, "II. Meşrutiyet Döneminde Kadınlara Yönelik Basın Faaliyetlerinin Osmanlı Aile Hayatı Üzerinde Etkileri", *Pearson Journal of Social Sciences and Humanities,* 6 (6), 2020, 210-218.

TAYANÇ, Füsun ve TAYANÇ, Tunç, *Dünyada ve Türkiye'de Tarih Boyunca Kadın,* Toplum Yayınları, Ankara 1977.

VURAL-DİNÇKOL, Bihteren, "Kadınların Hukuksal Statüsünün Tarihsel Gelişimi", *20. Yüzyılın Sonunda Kadınlar ve Gelecek,* TODAİE Yayınları, Ankara 1998, 35-51.

YİNİLMEZ AKAGÜNDÜZ, Seval, "Ayşe Sıdıka Hanım ve 'Usul-i Talim ve Terbiye Dersleri' Adlı Ders Kitabından Hareketle Dönemin Ahlak Eğitimi Anlayışında Felsefi Yansımalar", *VI. Uluslararası Sosyal Bilgiler Sempozyumu,* Eskişehir: Sosyal Bilgiler Eğitimcileri Derneği, 2017, 525-526.

ZİHNİOĞLU, Yaprak, *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği,* Metis Yayınları, İstanbul 2003.